

УДК 398  
ББК 82.3 (5Қаз)  
Қ 17

**ҚР БҒМ М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты  
Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылған**

**Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыру аясында жүзеге асырылған  
ғылыми-зерттеу жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу  
№0115PK01663)**

**Редакциялық алқа:**

*Қалижанов У.Қ.*, ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, *Әзібаева Б.У.*, ф.ғ.д., профессор,  
*Қалиева А.*, ф.ғ.к., Ақан А., ф.ғ.к., *Жақан Д.*, ф.ғ.магистрі

**Жауапты редактор:** ф.ғ.д., профессор *Әзібаева Б.*

**Жауапты шығарушы:** ф.ғ.к. *Ақан А.*

**Пікір айтқандар:** *Орда Г.*, ф.ғ.д., *Қорабай С.*, ф.ғ.к., доцент

Қ 17 **Қазақ фольклортануының тарихы: XVIII–XXI ғасырдың басы.**  
Ұжымдық монография – Алматы: «Service Press», 2017. – 552 б.

**ISBN 978-601-7283-61-2**

Ұжымдық еңбекте қазақ фольклортану ғылымының пайда болу, даму кезеңдерінің бірнеше ғасырлық тарихы тұтас қамтылып, ол саяси және идеологиялық ұстанымнан арылған ғылыми заңдылықтар негізінде, жүйелі әрі кешенді адекватты түрде зерттеліп, жаңаша сипаттамасы ұсынылды. Фольклортану аясындағы фольклор мәтінтануының қалыптасу тарихы жүйеленіп, ұлттық фольклортану ғылымының негізін салушы, қалыптастырушы бірнеше толқын ғалымдардың еңбектері жаңаша ғылыми пайымдаулар негізінде сараланып, олардың ғылыми концепциялық тұғырнамасы, фольклортану ғылымына қосқан үлесі зерделенді.

Монография әдебиеттану, фольклортану, мәдениеттану мамандарына, сондай-ақ ЖОО-ның магистранттары мен PhD докторанттарына және фольклорға қызығатын жалпы көпшілік қауымға арналады.

**УДК 398  
ББК 82.3 (5Қаз)**

**ISBN 978-601-7283-61-2**

© М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2017

Ұлттық фольклортану ғылымын дамытып, сара жолын қалыптастырған ғалымдар фольклор – байырғы замандарда жасалған халықтың рухани мұрасы екенін, ол бүгін де сұранысқа ие болып, рухани қажеттілікті өтеп отырған өте бай, көп жанрлы, көп қабатты дүние екенін, оның басымдық доминанттарын, мән-мағынасын, маңыздылығын, эстетикалық құндылығын, көркемдік биіктігін көрсете білді әрі осындай баға жетпес фольклорды жасаған қазақ халқының даналығы мен жасампаздығын паш етті. Бұл тұрғыда Әдебиет және өнер институтының, дәлірек айтқанда, М.О.Әуезов бірінші меңгерушісі болған фольклортану бөлімінің рөлі өте маңызды болғанын атап айту керек.

Атап айтатын жайт, көлемі шектеулі бұл кітапта бірқатар материалдар қысқартылып ұсынылды.

Ұжымдық еңбектің авторлары: **Б.Әзібаева** («Алғы сөз», «1840-1917 жылдары баспа бетін көрген фольклорлық басылымдардың жалпы сипаты», «Фольклор мәтінтануы» ғылыми пәнінің қалыптасуы), «Жүзтомдық «Бабалар сөзі» сериясының ғылыми қағидалары», Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, «Ы.Алтынсарин – этнолог», М.Әуезов, Х.Досмұхамедов, М.Ғабдуллин, Ы.Дүйсенбаев, Е.Тұрсынов, I, II және III бөлім мен жекелеген тараушаларға шолулар); **С.Қасқабасов** («XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклорының жиналу, жариялану, зерттелуі», Н.С.Смирнова); **Ш.Ыбыраев** («XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклорына қатысты жиналған ақпарат, алғашқы тарихи-этнографиялық сараптамалар»); **С.Қорабай** (С.Қасқабасов), **П.Әуесбаева** (Ш.Ыбыраев), **Ж.Рақышева** (Ә.Қоңыратбаев, С.Садырбаев, Б.Әзібаева, Т.Қоңыратбаев); **Д.Жақан** (Ә.Диваев, Ә.Марғұлан, С.Сейфуллин, Е.Ысмайылов, Р.Бердібаев, А.Сейдімбеков, Б.Уахатов, Б.Абылқасымов, К.Матыжанов, Ш.Керім); **А.Ақан** (М.Көпеев, Ә.Молдаханов, О.Нұрмағамбетова, З.Сейітжанов, Б.Рақымов); **Н.Набиолла** (Ы.Алтынсарин, М.Тынышпаев, Б.Кенжебаев); **Е.Баят** (А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев); **Г.Абиханова** (Ә.Бөкейханов); **А.Цветкова** («Славян диаспорасы фольклорының жиналу, жариялану, зерттелуі»).



### Ш БӨЛІМ. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ Фольклортану ғылымы: 1991–2010

#### Ш.1. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ фольклорының зерттелуі

Ғасырлар бойы армандап қол жеткізген тәуелсіздік қоғамымызға күрделі өзгерістер әкелді. Ең алдымен, ол идеологиялық ұстаным, көзқарастардың жанаруымен байланысты болды. Қоғамдық дүниетаным боландық, құлдық санадан арыла бастады. Ұлт руханиытын зерттеушілер ешкімге жақтақтамай, сескенбей жоғын жоқтап, оған іздеу салуға, барын паш етуге мүмкіндік алды. Кезінде тұмшаланып, ақтандық болып келген жәдігерлерімізді кең көлемде зерттеу, қалың оқырманға табыс ету еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Яғни, бұрын жариялауға, зерттеуге тивым салынған шығармалар жарияланып, зерттеуші, фольклортанудың өзекті мәселелерін жүйесі түрде жанаша, ХХІ ғасырдың ғылым талабы тұрғысынан зерделенген ұжымдық зерттеулер жарық көрді.

1. Олардың қатарында қазақ фольклортану ғылымының көкжиегін кеңейткен мынадай зерттеулерді атап өтуге болады: «Қазақ фольклорының тарихылығы» (1993), «Қазақ фольклорының поэтикасы» (2001), «Қазақ әдебиетінің тарихы. I том: Фольклорлық кезеңі» (2008), «Фольклор мәтінтануы: өткені мен бүгінгі» (2009), «Қазіргі әдебиет және фольклор» (2009) т.б.

«Қазақ фольклорының тарихылығы» атты ұжымдық монографияда фольклордағы тарихшылық мәселесінің сыр-сипаты са-

раланып, халықтың әр дәуірдегі тұрмыс-тіршілігі, әдет-тұрып, наным-сенімімен тығыз байланыста туатындығы жан-жақты қарастырылды. Түрлі дәуірлердің шындығынан хабар беретін фольклор ескерткіштерінің, оның ішінде архикалық, классикалық, романдық және реалды-тарихи эпостардың ерекшеліктері мен олардағы тарихи шындықтың бейнеленуі талданады. Монография авторлары: Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Т.Сыдықов, З.Сейітжанов, Б.Абылқасымов, К.Матвеев, Ш.Ибраев, Е.Құдайбергенов, Ш.Керім, кітап соңындағы библиографияны құрастырғандар – З.Сейітжанов, Е.Құдайбергенов, жауапты редакторы – Р.Бердібаев.

«Қазақ фольклорының поэтикасы» атты монографияда қазақ фольклорының поэтикасына қатысты тың проблемалар фольклордың бірнеше жанр үлгісінде қарастырылды. Халық тудыған шығармалардың өмір сүру үрдісі, даму сабақтастығы, тұтастану заңдылықтары, сюжеттік және композициялық өрнектері, қаларманды суреттеу принциптері, тілдік-көркемдік өрнек бояулары фольклортану ғылымының өз заманы талаптарына сай зерттелді. Ұжымдық монография авторлары: С.Қасқабасов, Т.Сыдықов, О.Нұрмағамбетова, З.Сейітжанұлы, Ш.Керім, Б.Қанарбаева, жауапты редакторы – Р.Бердібаев.

«Қазақ фольклорының тарихы» атты іргелі еңбекте фольклор алғаш рет тарихи тұрғыдан зерттеліп, фольклордың ұлттық руханиытқа айналғаны және жана дәуірде фольклор жанрларының өзгеріп, соны формалардың пайда болғаны зерттелген. Соның негізінде фольклордың көне түрлері есте жоқ ескі заманда туып, бірте-бірте алғашқы синкреттіліктен арылғаны, көп ғасырлар бойы дамуының арқасында қарапайымдылықтан көркемдікке жеткені, сөйтіп қазіргі көп жанрлы, професоналды әдебиетімізге, өнерімізге негіз болғаны дәлелденген.

Еңбектің тараулары ментараушалаарын жазған алымдар: С.Қасқабасов, Р.Бердібай, Ш.Ыбыраев, З.Ахметов, Б.Ақмұқанова, Б.Абылқасымов, К.Матвеев, Ш.Керім, Б.Әзібаева, М.Жармұха-мұдұлы, Б.Уахатов, А.Сейдімбек, Т.Қондырағбай, А.Тоқтабай, Д.Шалабеков, С.Сәкенов, Ж.Ахметжанова, С.Дәрібаев, Р.Әлімұханова, П.Әуесбаева, Д.Жақан, А.Тойшанұлы, жауапты редакторы – С.Қасқабасов.

«Қазіргі әдебиет және фольклор» атты ұжымдық еңбектің мақсаты — Қазақстан тәуелсіз ел атанғаннан бастап жазылған сонғы он сегіз жылдың ішіндегі әдеби шығармалардағы фольклордың қолданысын ғылыми түрде байыптау. Зерттеудің нысаны Қазақстан тәуелсіздік алған 1991 жыл мен еңбек жарық көрген 2008 жыл аралығында жазылған шығармалар болғанымен, зерттеу жұмысының ерекшелігіне қарай тиынақты нәтижелерге қол жеткізу мақсатында кеңестік дәуірдегі кейбір туындылар да қамтылған. Зерттеу нәтижесі бойынша фольклормен генетикалық байланыс жасау көркем әдебиеттің қалыптасу кезеңіне тән, ал бүгінгі қазақ әдебиетінің дамуы үндестік байланыстың кен қолданылғанын айғақтайды. Ұжымдық монография авторлары: С.Қасқабасов, Р.Әлімұханова, А.Тойшанұлы, А.Танжарықова, Д.Жакан, жауапты редакторы — С.Қасқабасов.

«Фольклор мәтінтануы: өткені мен бүгінгі» атты ұжымдық еңбекте фольклор мәтінтануының теориялық мәселелері алғаш рет зерттеу нысанына алынып, бүгінгі ғылымның талаптарына сай қарастырылды. Ұжымдық еңбекте фольклор мәтінтануының ғылыми-теориялық проблематикасы нақтыланып, өткені мен бүгінгі, жетістіктері мен кемшіліктері тексеріліп қорытындыланды. Сондай-ақ, фольклор жарияланымдарының тарихы үш кезеңге бөлініп, сипатталды және жекелеген фольклор басылымдарына мәтінтанулық талдаулар жүргізілді. Еңбектің тараулары мен тараушаларын жазған ғалымдар: Б.Әзібаева, С.Брагина, Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Е.Мағауин, К.Алпысбаева, Ж.Асанов, Ж.Рақышева, А.Ақан, жауапты редакторы — Б.Әзібаева.

2. Еліміздің фольклортанушы ғалымдары көрсетілген жылдары ұжымдық еңбектерден тыс фольклордың жекелеген жанрларына, саланың көкейтесті, келегі мәселелеріне арналған монографиялық еңбектер, маңызды зерттеулерін де жариялап жатты, атап айтқанда — Р.Бердібаев, С.Қасқабасов, Б.Абылқасымов, А.Сейдімбеков, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева, К.Матжанов, Ш.Керім, Б.Рақымов, З.Сейітжанов, Т.Қоңыратбаев т.б. Бұл зерттеушілердің еңбектері арнайы тараушаларда қарастырылады.

Сондай-ақ, осы жылдары біраз зерттеушілер өздерінің кандидаттық және докторлық диссертацияларының негізінде дайындалған жеке монографияларын жарыққа шығарды.

Филология ғылымдарының докторы М.Жармұхамедов ортаңа-сырлық әдебиетті, ақын, жыраулар поэзиясын, 1916 жыл туралы поэзияны зерттеумен қатар, бастауын көне замандардан алатын айтыс жанрын да зерттеді. «Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы» (2001) монографиялық еңбегінде, негізінен, ақындар айтыста-ры қарастырылғанымен, автор айтыс жанрының генезисін, пайда болуының әлеуметтік алғышарттарын әңгімелейді.

Е.Мағауиннің «Едіге: халық эпосы» атты еңбегінде (1993) әкелі-балалы Шыңғыс пен Шокан Уәлихановтар 1841 жылы жазып алған, ғылымда «Уәлихановтың классикалық варианты» деп аталып кеткен Едіге жырының нұсқасына тарихи-фольклортанулық, текстологиялық зерттеу жүргізілген.

Филология ғылымдарының кандидаты А.Бұлдыбай қазақ халқының бай фольклорлық мұрасы — шешендік өнер, оның жанрлық көркемдік ерекшелігін өзінің «Шешендік өнер табынаты» (1997), «Үш тоғыз» (2001), «Шешендік өнер» (2005) ғылыми және оқу-әдістемелік еңбектерінде жан-жақты зерттеу нысаны еткен. Шешендік өнердің қазақ халқының фольклорлық мұрасындағы орны, оның өзіндік ерекшелігі және қазақ халқының белгілі би-шешендерінің фольклорлық мұралары ғалым еңбегінде шешендік сөздердің жанрлық, көркемдік ерекшеліктерімен байланысты-ра зерттелген. Сондай-ақ, А.Бұлдыбайдың ұзақ жылдардан бері тиынақты зерттеп келе жатқан мәселелерінің бірі — қазақ халқының айтыс өнері.

Филология ғылымдарының докторы Н.Қ.Жүсіповтің «XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы» атты монографиясында (2003) қазақ фольклортану тарихында орын алатын, тәуелсіздік жылдары ғана зерттеле бастаған қазақ фольклортанушы ғалымдары: М.Көпеев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, Ә.Бөкейхановтардың фольклортанулық еңбектері сөз болады.

Филология ғылымдарының кандидаты Б.Әбжеттің «Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер» атты монографиясында қазақ ертегілеріндегі үнді мен парсы мотивтерінің ықпалын ғылыми зерделейді (2008).

Филология ғылымдарының кандидаты С.Исғұлованың «Қазақ мифологиялық эпосы: Қазақ және түркі халықтарының фольклорындағы қасқыр бейнесі негізінде» атты монографиясында (2004) қасқыр бейнесінің генезісі, функциясы, типологиясы қарастырылады.

Филология ғылымдарының докторы М.Абдуовтың 2006 жылы жарияланған «Қазақтың діни эпосы» атты монографиялық еңбегінде діни эпостың типологиясы мен поэтикасы зерттеледі.

Филология ғылымдарының докторы А.Пантереевтің «Қазақ топонимдік фольклоры» атты монографиялық еңбегінде (2010) фольклор мен топонимиканың арақатысы, топонимдік фольклор жанрларының классификациясы, топонимдік аңыз, эпсана, апсана-хикаяттардың өзіндік ерекшеліктері, топонимдік фольклордың басқа да халық шығармашылығымен байланысы жан-жақты зерттелеген.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкерлері К.Алпысбаева, П.Әуесбаева, Ж.Рақышева тәуелсіздік жылдары жеке монографияларымен қатар Институттың ғылыми-зерттеу жобаларын орындауға белсенді түрде қатысты. Мысалы, филология ғылымдарының кандидаты К.Алпысбаева мен П.Әуесбаева фольклорлық мұраларды жинау, жүйелеу, сақтау мәселелерінің теориялық негіздерін зерттеп, қазақ колжазбаларының ғылыми сипаттамасын жазып, фольклор текстологиясының мәселелерімен айналысып, жүз томдық «Бабалар сөзі» Сериясын дайындауға атсалысты. К.Алпысбаева аталған жұмыстармен бірге Ш.Уалиханов жинап қалдырған фольклорлық мұраларды тексеріп, ғалымның халық мұрасын жинаудағы методикасы мен өзіндік қолтанбасын зерттеді, осы тақырыпқа байланысты «Ш.Уалиханов – фольклортанушы» (2001) атты монография шығарды.

Филология ғылымдарының кандидаты П.Әуесбаева да аталған жұмыстармен қатар «Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры» атты монографиясын жарыққа шығарды (2001). Онда тұңғыш рет фольклорлық әңгіменің жанрлық ерекшелігі, оның жиналу, жүйелену, жариялану принциптері мен басқа прозалық жанрлардан айырмашылығы мен арақатынасы зерттелеп, алғаш рет анықтамасы

беріліп, ғылыми талдаулар жасалды. Сондай-ақ, ол – «Қазақтың мақал-мәтелдері» (2001), «Қазақтың мифтік әңгімелері» (2002), «Түркістан уалаятының газеті» (2003) тәрізді ғылыми жинақтардың құрастырушысының бірі және жауапты шығарушысы, «Қазақ әдебиеті тарихының» фольклорға арналған 1-томы авторларының бірі (2008).

Филология ғылымдарының кандидаты Ж.Рақышеваның «Фольклор мәтінтануы» атты (2009) ұжымдық еңбекте текстологиялық зерттеу еңбектері жарияланды. Зерттеуші 2005 және 2009 жылы «Қазақ фольклоры мен фольклортануының библиографиялық көрсеткішін» құрастырған, «Бабалар сөзі» жүзтомдық ғылыми сериясының томдарын құрастыруға қатысып, мәтіндерді түпнұсқадан дайындап, ғылыми түсініктеме-лер жазды.

Сонымен қатар, Ж.Рақышева «Қамбар батыр» жыры және оның текстологиясы» (2009) атты монографиясында жырдың барлық вариантына ортақ мотивтер, уақыт пен кеңістік ұғымдарының берілу ерекшеліктері, композициялық құрылымындағы өзгешелікті талдау арқылы жанрлық ерекшелігін анықтаған.

Филология ғылымдарының докторы Р.Әлмұханова Х.Досмұхамедұлының әдебиеттанулық және фольклортанулық мұрасын зерттеген, «Бабалар сөзінің» 77-томын дайындаумен қатар «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты он томдық еңбектің фольклорға арналған I томына (2008) бірнеше тарау жазумен бірге, осы томының және бірнеше ұжымдық монографияның жауапты редакторы болды.

Зерттеушінің 2009 жылы жарық көрген «Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар» атты монографиялық еңбегі қазақ фольклорында архаикалық аталып келген тарихи жыл санауға дейінгі орын алған антикалық сарындарды тарихи-типологиялық, тарихи-мәдени байланыстар тұрғысынан зерттеуге арналған. Қарастырылатын фольклорлық сюжеттер мен сарындар, образдар, жанрлар антикалық грек мифімен типологиялық талдауға алынып, қазақ және антикалық грек фольклорындағы сарындар мен образдардың ортақтығы анықталып, қазақ фольклорының архаикалық сипатты молынан сақтауының себептері тарихи-қоғамдық формациялардың ерекшелігімен және мемлекеттіліктің қалыптасуымен байланыстылығы тұрғысынан талданған.